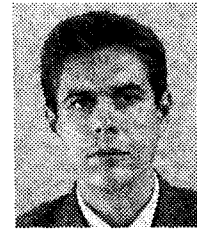

О.Б. Бубенок, Д.А. Радівілов

СВІДЧЕННЯ АЛ-МАС'УДІ ТА «ХУДУД АЛ-'АЛАМ» ПРО ДВІ ГРУПИ БУРТАСІВ

СЕРЕД найбільш загадкових етнічних груп Хозарського каганату слід згадати буртасів, походження яких та їхня локалізація на теренах Східної Європи ще й досі залишаються науковими проблемами. У X–XV ст. згадки про народ буртас зустрічаються у творах таких мусульманських авторів, як ал-Мас'уді, ал-Істахрі, Ібн Рус-те, Ібн Хаукаль, ал-Бакрі, анонімому трактаті «Худуд ал-'Алам», ал-Марвазі, Гардізі, ал-Ідрісі, ал-Хімйарі тощо [Заходер 1962, 245–246]. Окрім того, у своєму листі хозарський цар Йосип серед підвладних йому народів згадує народ *бурт-с*, який був сусідом волзьких булгар [Коковцов 1932, 98]. На Русі відомості про буртасів як сусідів волзьких булгар уперше з'являються у складеному в середині XIII ст. пам'ятнику давньоруської літератури «Слово о погибели Русской земли» [Бегунов 1965, 184]. До того ж згадку про буртасів зберегли не лише середньовічні тексти, а й назви на місцевості. Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу *Буртас*, *Буртаси* набули поширення саме на правому березі Середньої Волги [Попов 1948, 200–203; Попов 1973, 119; Добродомов 1989, 18–19; Васильев 1960, 206–207]. Всі ці відомості дали підстави більшості дослідників локалізувати буртасів на правобережжі Середньої Волги, хоча при цьому від самого початку намітились розбіжності щодо їхньої етнічної атрибуції. У наш час середньоволзької локалізації буртасів продовжували дотримуватись І.Г. Добродомов [Добродомов 1980, 37–41; Добродомов 1990, 57–59], О.Й. Прицак [Pritsak 1978, 264; Golb, Pritsak 1982, 128, 133–134; Голб, Прицак 1997, 160] та багато інших дослідників.

Варто також особливо виділити останні дослідження О.О. Тортіка, який досить упевнено показав, що в більшості випадків мусульманські автори згадували ті групи народу *Буртас*, які мешкали на правобережжі Середньої Волги, поруч із волзькими

булгарами. О.О. Тортіка, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дійшов досить цікавого висновку, що приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів [Тортіка 2006, 302–333].

Проте існують інші думки щодо локалізації буртаського етносу на території Хозарського каганату. Так, А.Є. Аліхова локалізувала буртасів не лише на Правобережжі Середньої Волги [Аліхова 1949, 138; Аліхова 1959, 31–32], а й, аналізуючи повідомлення про буртасів ал-Мас'уді від 914 р. та Ібн Хаукаля, прийшла до висновку, що буртаси мешкали не лише на території Середнього Поволжя, а й поруч із Кавказом, «неподалік від Ітиля» [Аліхова 1949, 52–53]. Аналогічної локалізації буртасів у двох регіонах Східної Європи дотримувався також О.І. Попов. За його спостереженнями, про перебування буртасів на правобережжі Середньої Волги, по сусідству з волзькими булгарами, можуть свідчити не лише дані мусульманських авторів, а й свідоцтво такої пам'ятки давньоруської літератури, як «Слово о погибели Русской земли», написане у XIII ст., а також дані топонімії. Проте О.І. Попов звернув увагу на те, що буртаси згадуються руськими авторами у складі військ Мамаю у 1380 р. серед таких кавказьких народів, як «черкаси», «яси» тощо; великий інтерес становить той факт, що аварці називають своїх сусідів-чеченців не інакше як *burt*, *burtici* тощо. Окрім того, дослідник звернув увагу на те, що у другій частині етноніма *бурт-ас* міститься етнічний термін *ас*, що вказує на осетинську назву Балкарії – *Асі* [Попов 1948, 199–210; Попов 1973, 111–121]. Усе це дозволило дослідникові ще п'ятдесят років тому дійти такого висновку: «Оскільки немає ніяких підстав пов'язувати буртасів із мордвою, відкривається можливість трак-

тувати їх як особливу етнічну величину, що має бути пов'язана і з Кавказом або з південною частиною південноруських степів, і з південною частиною лісової смуги, тобто як етнос, який пережив досить складну долю. Дуже вірогідно, що ім'я буртасів веде свій початок з Кавказу або Передкавказзя» [Попов 1948, 210].

Кілька десятиліть тому Г.Є. Афанасьєв висунув оригінальну гіпотезу, згідно з якою буртасами мусульманські автори називали аланів лісостепового Подоння. При цьому Г.Є. Афанасьєв звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що, на його думку, мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. Дослідник уважав, що слід довіряти лише тим джерелам, які «локалізують буртасів на захід від Итиля». При цьому вчений припускав можливість проживання аланів і поза межами лісостепового Подоння, в інших районах Східної Європи [Афанасьєв 1984, 28–41].

Існування певних непорозумінь щодо локалізації буртасів слід уважати наслідком розбіжностей у повідомленнях мусульманських авторів про проживання окремих груп буртасів на території Хозарського каганату. Деякі мусульманські географи повідомляють, що буртаси проживають «розсіяно» по берегах Итиля-Волги. Так, ал-Балхі, фрагменти твору якого збереглися завдяки компіляторам, про це, зокрема, повідомляє: «...Буртасы живут рассеяно по берегам Итиля. Буртас – имя страны, также Русь и Хазар...» [Хвольсон 1869, 73]. Фактично його дослівно повторює ал-Істахрі: «Буртасы племя соседнее с хазарами; между ними и хазарами не живет никакого другого народа; это народ, рассеянный по долине реки Итиль...» [Караулов 1901, 49]. Традиційно мусульманські автори згадували буртасів на Волзі, або тільки поблизу від хозарів (ал-Істахрі, Йакут), або посусідству з волзькими булгарами (Ібн Русте, ал-Бакрі та інші). На жаль, не всі дослідники звернули увагу на деякі досить разючі невідповідності щодо локалізації буртасів на Волзі. Це стосується, наприклад, повідомлень Ібн Русте, який про розселення буртасів пише: «Земля Буртасов лежит между Хозарскою и Болгарскою землями, на расстоянии пятнадцатидневного пути от первой» [Хвольсон 1869, 19]. Проте, як установили

дослідники, мусульманським купцям на шлях від низин Волги до Середньої Волги, на правобережжі якої мешкали буртаси, а на лівобережжі – булгари, знадобилось не 15 днів, а цілий місяць і навіть більше [Алихова 1949, 52]. І таких невідповідностей можна навести чимало. На нашу думку, пояснити причини такої плутанини може лише аналіз тих фрагментів творів ал-Мас'уді та «Худуд ал-'Алам», де міститься інформація про буртасів та розташування їхніх земель.

Наприкінці IX – на початку X ст. у країнах Халіфату склалась мусульманська географічна школа, що багато успадкувала від античної географічної традиції, насамперед від Птолемея, проте багато в чому розвивалася далі. Унаслідок цього вже в IX ст. було створено зведення географічних відомостей про народи Східної Європи та Центральної Азії – так звана «Анонімна записка», що потрапила до географічних трактатів багатьох мусульманських географів IX–XII ст. і зазнала певних обробок та суттєвих доповнень. Із цих творів варто особливо виділити «Мурудж аз-захаб ва ма'адін ал-джавахір» («Промивальні золота та рудники дорогоцінностей») відомого арабського географа першої половини X ст. ал-Мас'уді [Ал-Мас'уді, Мурудж аз-Захаб. Т. 1; Минорский 1963, 188–204] та фарсомовний трактат «Худуд ал-'Алам», складений наприкінці X ст. невідомим автором, який проживав в Афганістані [Худуд ал-'Алам 1930; Minorsky 1937].

Найбільш відомим мусульманським географом-енциклопедистом вважається ал-Мас'уді, який залишив після себе не лише «Мурудж аз-захаб...», а й багато інших творів, з яких до наших днів дійшла лише «Кітаб ат-танбіх ва-л-ішраф» («Книга попередження та перегляду»). Ал-Мас'уді не даремно вважають «найбільш оригінальним географічним письменником X ст.». Незважаючи на те що ал-Мас'уді прожив недовге життя (народився на початку X ст. – помер в 956 р.), він устиг внести багато нового в розвиток географічної науки. Ал-Мас'уді багато подорожував: він об'їздив усі країни Халіфату, від Магрибу до Індії, побував на південному узбережжі Каспійського (Хозарського) моря, де отримав від мусульманських купців нові відомості про русів, хозарів та інші народи Хозарського каганату.

Ал-Мас'уді був ерудованим ученим, який добре володів інформацією своїх попередників, твори багатьох із яких не збереглися до нинішнього часу. Це стосується насамперед тих мусульманських авторів, про яких згадує сам ал-Мас'уді. Сьогодні нам важко відрізнити інформацію ал-Мас'уді від даних його попередників, що значною мірою ускладнює інтерпретацію свідчень ал-Мас'уді [Новосельцев 1990, 13-14].

Це насамперед стосується даних ал-Мас'уді про буртасів та ріку Буртас, що містяться в його творі «Мурудж аз-захаб ва ма'адін ал-джавахір». Необхідно зазначити, що ріка Буртас згадується лише в цьому творі ал-Мас'уді – свідчень про ріку з такою назвою в інших мусульманських авторів немає (окрім більш пізнього ад-Дімашкі). Опис ріки Буртас та країни буртасів у творі ал-Мас'уді подається відразу після опису хозарської столиці. Про ріку Буртас ал-Мас'уді повідомляє:

نهر برطاس، وللخزر زوارق يركب فيها الركاب التجار
في نهر فوق المدينة يصب الى نهرها من أعاليها يقال له
برطاس، عليه أمم من الترك حاضرة داخله في جملة
ممالك الخزر، وعمازهم متصلة بين مملكة الخزر والبرغز،
يرد هذا النهر من نحو بلاد البرغز، والسفن تختلف
فيه من البرغز والخزر.

[Ал-Мас'уді, Мурудж аз-Захаб, 136]. До нинішнього часу дослідники Східної Європи зазвичай користувалися російським перекладом цього фрагмента твору, здійсненим кілька десятиліть тому В.Ф. Мінорським: «Хазары имеют челны (*заурак*), на которых они плавают из своего города вверх по реке, которая течет в их реку из верхних мест и которая называется Буртас; вдоль нее живут оседлые (*хадира*) тюркские племена, составляющие часть Хазарского царства. Их поселения тянутся непрерывно между Хазарским царством и бургарами. Эта река течет со стороны бургар, и суда (*суфун*) непрерывно ходят (*тахталифу*) по ней между землями бургар и хазар» [Минорский 1963, 195–196]. В.Ф. Мінорський пояснює цей пасаж таким чином: «Можливо, що під рікою Буртас розуміється просто головна течія Волги, котра підживлює той рукав її дельти, на якому стояла столиця хозарів» [Минорский 1963, 196, прим. 27].

Необхідно зазначити, що інформація ал-Мас'уді про ріку Буртас викликала в середовищі дослідників різноманітні тлумачення. Так, у свій час П.С. Савельєв висло-

вився на користь ототожнення середньовічної ріки Буртас з однойменною річкою, що тече на південному заході Пензенського краю і впадає у Вишу, притоку Цни [Савельєв 1847, 65, прим. 109]. Проти такої локалізації виступив Д.А. Хвольсон, який, зі свого боку, вважав, що ріка Буртас ал-Мас'уді являє собою частину течії Ками та Волги [Хвольсон 1869, 71–72]. Й. Маркварт також уважав, що ріка Буртас мала б протікати на Середньому Поволжі і відповідно до цього ототожнював із цією водною артерією Самару [Marquart 1903, 396]. Традиційної думки з цього приводу дотримується сьогодні О.О. Тортіка, який вважає, що «всі наведені свідчення лише підтверджують розташування буртасів та ріки Буртас у районі басейну Волги» [Тортика 2006, 333]. На відміну від цих дослідників, А.Є. Аліхова вважала за ріку Буртас ріку Манич, неподалік Кавказьких гір, бо схильна була локалізувати частину буртасів у Передкавказзі [Аліхова 1949, 53]. Зі свого боку, Г.Є. Афанасьєв дійшов висновку, що ріку Буртас варто ототожнювати з Доном або Сіверським Дінцем, що відповідало його гіпотезі про ототожнення буртасів з аланами лісостепового Подоння, які являли собою носіїв лісостепового варіанта салтівської культури [Афанасьєв 1984, 38–39; Афанасьєв 1985, 165; Афанасьєв 1988, 90–91]. Проте наскільки дослідники були близькі до істини, дозволить з'ясувати лише аналіз фрагмента твору ал-Мас'уді, в якому згадується ріка Буртас.

Зроблений у межах цього дослідження дослівний переклад українською мовою згаданого фрагмента твору ал-Мас'уді вже в багатьох деталях відрізняється від перекладу В.Ф. Мінорського на російську: «Ріка Буртас. У хозар є човни, сидячи в яких пасажери-купці йдуть по річці, яка оминає місто згори і впадає в ріку цього міста з його верхів'я, – її називають Буртас. На річці Буртас – народи з числа тюрків. Вони осілі, належать до складу хозарських царств, а їхні землі – суцільні, між царством хозар і бургазами. Ця ріка виходить із боку країни бургазів, по ній ходять різноманітні судна від бургазів і хозар» [Ал-Мас'уді, Мурудж аз-Захаб, 136].

Слід зважити на те, що згаданим «містом» була столиця хозар – Ітиль, бо опис ріки Буртас у творі ал-Мас'уді відразу йде

за описом хозарської столиці і відповідно до цього вираз «ріка цього міста» слід розуміти як натяк на Волгу, що також мала назву Ітиль. Складається враження, ніби ал-Мас'уді вважав, що назва ріки Ітиль походить від назви хозарської столиці. Тобто виходить, що ріка Буртас являла собою приливу Волги, до того ж судноплавну. Згадка про те, що ріка Буртас «виходить з боку країни бургазів», справді дозволяє зробити припущення, наче йдеться про волзьких болгар. Проте ріка Буртас не могла витікати з країни волзьких болгар, через те що ці болгары мешкали на лівому березі Середньої Волги, а сусідні до них буртаси проживали лише на правому.

Такою невизначеністю також відзначається й опис буртасів, що подається у творі ал-Мас'уді одразу після опису ріки Буртас: «Народ Буртас. Буртаси – народ із числа тюрків, який, як уже зазначалося, живе на берегах однойменної річки. Із країни буртасів вивозять шкурки чорних і рудих лисиць, які відомі під назвою *ал-буртасійїа*. Вартість однієї шкурки сягає ста динарів, і навіть більше, – це за чорні шкурки. Шкурки рудих лисиць дешевші за чорні. Правителі арабів і персів одягаються в хутро чорних лисиць, намагаючись перевершити один одного в цьому. Це хутро цінується в них вище за хутро соболя, куниці або будь-яке інше подібне. Із хутра чорних лисиць правителі виготовляють для себе головні убори, черевики, накидки. Важко знайти правителя, у якого не було би черевиків і накидки, підшитих хутром чорних лисиць *ал-буртасійїа*» [Ал-Мас'уді, Мурудж аз-Захаб, 137].

У цьому випадку в описі буртасів новою відзначаються відомості про те, що буртаси проживають на берегах ріки Буртас. Решта відомостей про буртасів збігається з інформацією інших мусульманських авторів, які локалізують буртасів по сусідству з волзькими булгарами. Так, Ібн Русте описує заняття буртасів таким чином: «Буртасы имеют верблюдов, рогатый скот и много меду; главное же богатство их состоит в куньих мехах. Одни из Буртасов сожигают покойников, другие хоронят. Земля их обитаема, ровна, а из деревьев чаще всего встречается в ней Хелендж. Занимаются они и земледелием, но главное их богатство составляет мед, меха куньи и мех во-

обще. Страна их как в ширину, так и в длину простирается на 17 дней пути» [Хвольсон 1869, 21]. Аналогічний опис міститься й у більш пізнього автора XI ст. ал-Бекрі: «Что же касается земли Фрдас-ов, то она лежит между Хазарами и Блкар... Большая часть их деревьев – хелендж, и главное их богатство мед и куний мех. И имеют они большие стада рогатого скота и овец и обширные пашни. Одно из их племен сожигает своих убитых, а другое хоронит» [Куник, Розен 1878, 61–62]. Таким чином, складається враження, що відомості про участь буртасів у трансконтинентальній торгівлі хутром ал-Мас'уді міг запозичити з одного з варіантів «Анонімної записки». Сам опис країни буртасів, що розташовувалась у лісовій смугі, де водилися тварини, чиє хутро видобували буртаси, може свідчити насамперед про буртасів правобережжя Середньої Волги. Проте там немає місця для судноплавної ріки Буртас, що мала впадати у Волгу. Нам видається, що у вирішенні цієї проблеми стане у пригоді аналіз третього фрагмента твору ал-Мас'уді «Мурудж аз-Захаб ва ма'адін ал-джавахір», де буртаси фігурують під час опису подій, у яких згадується переволока у місці найближчого зближення Волги і Дону.

Ал-Мас'уді, як і більшість географів Халіфату, перебував під впливом традицій античності, згідно з якими Чорне та Азовське моря були з'єднані протокою з Каспійським морем. Проте у своєму трактаті «Мурудж аз-Захаб» ал-Мас'уді натякає на існування між Волгою і Доном не лише протоки, а й переволоки, зазначаючи при цьому, які саме народи проживали у цьому районі. Аналіз свідчень ал-Мас'уді про сполучення Чорного та Азовського морів з Каспійським свідчить про те, що у творі арабо-мусульманського автора використовувалися дві системи знань: книжкова традиція, що успадкувала знання часів античності, і нова інформація, отримана безпосередньо від купців та учасників описаних подій. До першої системи варто віднести твердження ал-Мас'уді, згідно з якими Чорне та Азовське моря з'єднані з Каспійським протокою. Так, уже на початку 17-го розділу свого твору ал-Мас'уді відзначає, що Волга «вытекает из верхних частей тюркских земель». При цьому ал-Мас'уді підкреслює, що «от нее рукав течет в направлении

страны бургар (нахва билад ал-Бургар) и впадает в Майтас (Мэотис)». Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барб'є де Менар. В.Ф. Мінорський вважав це помилкою, бо був упевнений, що країна «булгар розташовувалась лише на Півночі, на Середній Волзі» [Минорский 1963, 192–193]. Далі свідчення ал-Мас'уди витримані в більш традиційному дусі: «У верхів'ях ріки хозарів є гирло, поєднане із затокою моря Нітас – моря русів, по якому ходять лише їхні судна¹. Руси мешкають на одному з берегів цього моря. Руси – численний язичницький народ, який не кориться ані верховному правителеві, ані закону. Серед них є торговці, які часто відвідують володіння бургазів. У землях русів є багаті родовища срібла, схожі на ті, що містяться в горах Панджхір у Хорасані» [Ал-Мас'уди, Мурудж аз-Захаб, 136]. Ця ж інформація повторюється на початку розповіді про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.): «500 судов (маркаб) их прибыли в пролив (халидж) Нитаса (Понта), соединенный (мутгасил) с Хазарским морем... Иногда рукав, который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта, замерзает...» [Минорский 1963, 198].

Таким чином, можна погодитися з тією думкою дослідників, що під протокою, згаданою ал-Мас'уді, слід вбачати переволоку – шлях суходолом для перетягування суден від Дону до Волги в місці найбільшого зближення цих рік, неподалік від хозарського Саркела [Минорский 1963, 196, прим. 32, 198, прим. 45]. Щодо початку маршруту русів у дослідників тексту вказаного твору ал-Мас'уді немає розходжень.

За даними ал-Мас'уді, ватажок русів узгодив свої дії з хозарським царем та пообіцяв йому частину здобичі, і руси «вошли в пролив, достигли устья реки (Дону. – О.Б.) и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки (Волги. – О.Б.), по которой они спустились до города Атиль и, пройдя мимо него, достигли устья, где река впадает в Хазарское море». Перебуваючи на Каспійському (Хозарському) морі, руси грабували мусульман. Під час повернення русів у районі Итиля їх зустріли війська хозарських мусульман, серед яких провідне місце належало хозарським найманцям «ларісія», котрі не знали про договір хозарського царя з русами. У підсумку перемоги над русами здобули хозарські мусульмани

[Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168].

Проте свідчення ал-Мас'уді про завершення цього походу до цих пір викликають у середовищі сучасних дослідників різноманітні інтерпретації:

و نجا منهم نحو خمسة آلاف ، وركبوا في المراكب الى ذلك الجانب مما يلي بلاد برطاس ، وتركوا مراكبهم وتعلقوا بالبر ، فمنهم من قتله أهل برطاس ، ومنهم من وقع الى بلاد البرغز الى المسلمين فقتلوههم

[Мас'уди 1966, 139]. Необхідно відзначити, що згадка в цьому фрагменті буртасів та булгар, як сусідів, дала підстави деяким дослідникам уважати, що описані події відбувалися на Середній Волзі. Так, В.Ф. Мінорський запропонував свій варіант перекладу вказаного фрагмента твору ал-Мас'уді: «Спаслось из них около 5 тысяч, которые на своих судах пошли к той стороне, которая ведет к стране Буртас. Они бросили свои суда и двинулись по суше. Некоторые из них были убиты буртасами, другие попали к бургарам-мусульманам, которые [также] поубивали их» [Минорский 1963, 200]. Аналогічний переклад та коментарі запропонував також О. Прицак [Голб, Прицак 1997, 168–169].

Проте згаданих дослідників не бентежить той факт, що руси, виходячи з їхньої логіки, мали втікати на північ, у глиб хозарської території, а не повертатися вже знайомим їм шляхом. Ще п'ять десятиліть тому Л.Є. Аліхова відзначила: «...Руси мали б тоді проплисти приблизно 1000 км вгору по річці, перед тим як досягти південних областей проживання буртас-мордві, що забрало би в них близько місяця часу, та приблизно стільки ж до волзьких болгар. Важко припустити, що ці дві досить віддалені в часі та просторі події були відзначені в документі лише тим, що відплили до другої сторони ріки поблизу країни буртасів» [Алихова 1949, 52]. З другого боку, незрозуміло, навіщо русам було виходити зі своїх кораблів та рухатися суходолом у ворожому оточенні буртасів. Тому є сенс згадати зауваження М.І. Артамонова, згідно з яким руси «вийшли на берег, очевидно, для того, щоб перебратися до Дону колишнім своїм шляхом» [Артамонов 1962, 370]. Отже, є більше підстав довіряти перекладу А.Я. Гаркаві: «Около же 5 000 из них спаслись и отправились на судах в страну, примыкающую к стране Буртас, где они

оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Бургаса, а кто попался к мусульманам в стране Бургар и те убили их» [Гаркави 1870, 133]. Цей переклад, на нашу думку, більше відповідає арабському тексту оригіналу.

Звідси випливає, що згадані бургаси проживали біля переволоки між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен проживало по сусідству з ними. Цілком імовірно, що саме про цих бургасів ал-Мас'уді, зокрема, повідомляв: «Здесь же хазарским царем поставлены в большом количестве люди, которые удерживают приходящих этим морем (Найтасом. – О.Б.), также приходящих сухим путем с той стороны, где полоса Хазарского моря соединяется с морем Найтас» [Гаркави 1870, 131]. А це може означати, що неподалік від Саркела, на території між гирлом Дону і переволокою до Волги, проживало одне із племен бургасів.

Останнім часом широкої популярності набула гіпотеза, відповідно до якої мусульманські автори називали «бургасами» східноєвропейських аланів. І це має сенс, бо про те, що алани могли перебувати поблизу Саркела, тобто неподалік від переволоки, свідчать деякі середньовічні автори.

Так, про розташування Аланії у першій половині X ст. Костянтин Багрянородний подає такі дані: «Выше (північніше. – О.Б.) Зихии лежит страна, именуемая Папагия, выше страны Папагии – страна по названию Касахия, выше Касахии находятся Кавказские горы (Кавказський хребет. – О.Б.), а выше этих гор – страна Алания» [Константин 1991, 173–174]. Отже, повідомлення Костянтина Багрянородного дозволяє локалізувати володіння аланів у Передкавказзі. Як відзначив Ю.А. Кулаковський, на початку X ст. прикавказькі алани могли цілком позбутися залежності від хозарів [Кулаковский 1899, 51–54], а це перебуває в повній відповідності до інших повідомлень Костянтина Багрянородного про аланів у 11 розділі його трактату: «Эксусиократор Алании не живет в мире с хазарами, но более предпочтительной считает дружбу василевса ромеев, и когда хазары не желают хранить дружбу и мир в отношении василевса, он может сильно вредить им, и подстерегая на путях, и нападая на идущих без охраны при переходах к Саркелу, к Климатам и к Херсону. Если этот эксусиократор

постарается препятствовать хазарам, то длительным и глубоким миром пользуются и Херсон, и Климаты, так как хазары, страшась нападения аланов, находят небезопасным поход с войском на Херсон и Климаты и, не имея сил для войны одновременно против тех и вторых, будут принуждены хранить мир» [Константин 1991, 52–53]. Щодо розташування згаданих Кліматів, перебування аланів і відповідно до цього їхньої можливості досягати Саркела у середовищі дослідників існують різні точки зору.

У цій ситуації має сенс з'ясувати, про які саме Клімати згадує Костянтин. Багато дослідників вважають, що вони являли собою володіння хозар. Підставою для цього стала інформація про дев'ять Кліматів хозар, що міститься у 10 розділі його трактату «Про керування імперією». Там Костянтин Багрянородний пише: «... девять Климатов Хазарии прилегают к Алании, и может алан, если, конечно, хочет, грабитель их отселе и притворять большой ущерб и бедствия хазарам, поскольку из этих девяти Климатов являлись вся жизнь и изобилие Хазарии» [Константин 1991, 50–53].

В.О. Кузнецов, коментуючи розділи 10 і 11 твору Костянтина Багрянородного, висловив припущення, відповідно до якого під Кліматами тут слід розуміти володіння хозар «на Північно-Західному Кавказі, у багатому землеробському районі Нижнього і Середнього Прикубанья». В аланах, які згадуються в трактаті, дослідник схильний вбачати прикавказьких аланів-асів, які, на його думку, «могли легко перекривати шлях від Закубанья до Хозарії», тобто могли досягати Саркела [Кузнецов 1971, 16; Кузнецов 1984, 80–81].

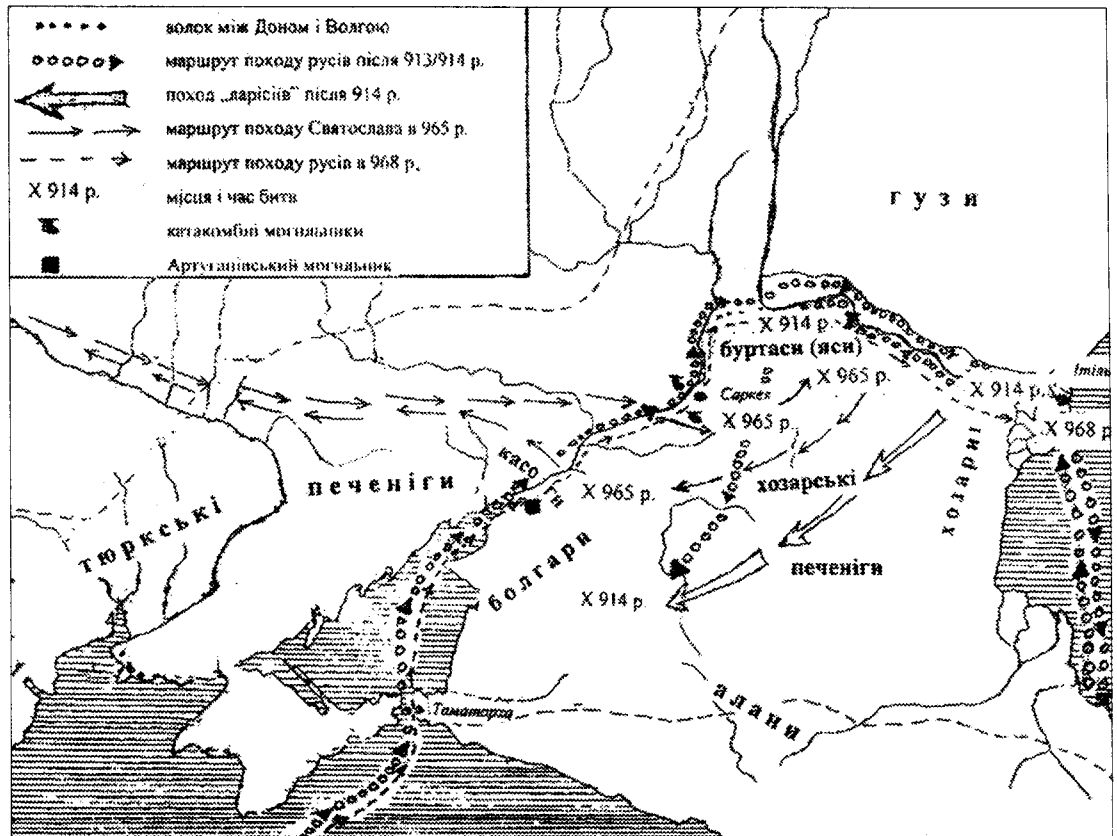
Однак є підстави трактувати повідомлення 11 розділу трактату Костянтина Багрянородного, де згадуються «Херсон і Клімати», не інакше як указівку на існування в середині X ст. у Криму володінь Візантії, а не Хозарії. У зв'язку з цим варто нагадати, що Клімати Херсона неодноразово згадуються в трактаті «Про керування імперією». Є сенс процитувати 1 розділ цього твору: «Поскольку этот народ пачинакитов (печенігів. – О.Б.) соседствует с областью Херсона, то они, не будучи дружески расположены к нам, могут выступать против Херсона, совершать на него набеги

и разорять и самый Херсон, и так называемые Климаты» [Константин 1991, 37, 281-283]. Досить показово, що припущення про перебування не хозарських, а «візантійських володінь у Криму», що згадуються в 11 розділі трактату Костянтина Багрянородного, висунув ще в XIX ст. Ю.А. Кулаковський. На думку відомого візантолога, якщо алани могли перепиняти шлях хозарам до Саркела і Криму, то вони «мали складати частину населення Припонтійських степів» [Кулаковский 1899, 53-54]. До схожого висновку також прийшов польський історик Т. Левицький. Він вважав, що в 11 розділі твору «Про керування імперією» йдеться про аланів, які жили на Нижньому Дону [Lewicki 1965, 38]. Якщо взяти до уваги останню точку зору, то повідомлення, відповідно до якого «ексусіократор Аланії» може перешкоджати хозарам досягти Саркела, Кліматів та Херсона, повинне містити вказівку про перебування аланів у степах Північного Приазов'я поблизу Саркела, звідкіля відкривалися підходи до Боспору і Перекопу.

Але найбільший інтерес становлять відомості «Повісті минулих літ» про похід Святослава проти хозар у 965 р., де в більшості списків цього літопису сказано: «В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изидоша противу с князем своим Коганом, и соступишоса обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги» [Воскресенская... 1956, 287; Ипатьевская... 1843, 246]. На думку М. Грушевського [Грушевський 1994, 462], Т.М. Мінаєвої [Минаева 1971, 199], А.П. Новосельцева [Новосельцев 1990, 220] та деяких інших дослідників, військо Святослава рухалося із заходу на схід і повинне було зустріти ясів-аланів поблизу Саркела на Нижньому Дону, а касогів – у Прикубанні. У той же час Г.Ф. Турчанинов із приводу походу Святослава висунув досить цікаве припущення: «...немає ніяких підстав вважати, що битва з ясами (аланами) і касогами (черкесами) мала місце десь на Північному Кавказі. І ті, й інші могли перебувати (і швидше за все перебували) у Подонні, нижче Білої Вежі. Ймовірніше, й етнічна назва *касог* (пор. осет. *кассэг* “кабардинець-черкес”) увійшла в руську мову тоді ж, будучи запозиченою з мови не північнокавказьких, а подонських ясів-аланів, нижче яких у

дельті Дону сиділи касоги...» [Турчанинов 1971, 75]. Своє припущення Г.Ф. Турчанинов підтверджує не лише даними давньоруських літописів, а й написами на ранньосередньовічних флягах з-під Новочеркаська, які він прочитав касозькою мовою [Турчанинов 1971, 75; Турчанинов 1964, 74-75]. Очевидно, що з перебуванням касогів варто пов'язати Артуганівський могильник, що був виявлений на лівому березі Дону в нижній його течії (мал. 1). Поховання там здійснювалися в могильних ямах, обкладених кам'яними плитами, і небіжчики були орієнтовані головою на північний схід [Плетнева 1967, 95-96; Плетнева 1984, 11-12]. Найближчі до нього аналогії мають поховання Борисовського могильника біля Геленджика, на Північно-Західному Кавказі, що був датований на основі нумізматичного матеріалу V-VII ст. Для цього некрополя була характерна біритуальність похоронного обряду, що проявилася в наявності трупопкладень і трупоспалень, котрі зустрічаються як у кам'яних шухлядах, так і в ґрунтових ямах. 40 одиночних поховань за обрядом інгумації містилися там у ґрунтових ямах з кам'яними обкладками. На Борисовському могильнику, як і на Артуганівському, переважала північно-східна орієнтація небіжчиків у кам'яних шухлядах. На думку автора розкопок Борисовського могильника В.В. Саханова, на цій території, тобто на Північно-Західному Кавказі, у часи раннього Середньовіччя проживали племена адигів, відомі у візантійських джерелах як *зихи* [Саханов 1914, 75-219]. Ця ж етнічна група була відома на Русі як *касоги*.

Що ж стосується археологічного підтвердження перебування аланів як поблизу Саркела, так і в самій фортеці, то наприкінці 50-х рр. XX ст. під час розвідок неподалік від Правобережного Цимлянського городища біля Аксая був виявлений катакомбний могильник салтівського типу [Артамонов 1963, 6], а на території ж самої Саркельської фортеці було виявлено катакомбне поховання [Артамонова 1963]. Крім того, у ряді ґрунтових поховань салтівського типу на території Саркела мали поширення доліхокранні серії «верхньосалтівського» антропологічного типу [Вуич 1963]. Саме все це і дозволяє вважати, що в Саркелі в хозарський час серед інших етносів були представлені й алани, основна територія

Мал. 1. Етнополітична ситуація у степах Східної Європи у середині X ст.

проживання яких повинна була розташовуватися поруч із фортецею.

Щодо ж згаданих у цьому фрагменті твору ал-Мас'уді болгар, то в науці вже давно набула поширення думка, підкріплена даними інших джерел, згідно з якою в хозарський час одне з болгарських племен продовжувало перебувати в районі Північно-Західного Кавказу, у Східному або Північному Приазов'ї [Ромашов 1993, 63–68]. Так, ал-Мас'уді згадує народ *Бургар* і при цьому плутає інформацію про приазовських болгар з даними про дунайських і волзьких болгар. Про це може свідчити те, що ал-Мас'уді локалізував народ *Бургар* у «Сьомому кліматі», тобто на півночі, і при цьому вказав, що їхнє головне місто *Бургар* розташовувалось «на березу Майтаса» (Азовського моря. – О.Б.) [Минорский 1963, 207]. Більш конкретну інформацію про приазовських болгар містить анонімний трактат «Худуд ал-'Алам», де вони відомі як «Внутрішні Болгари»: «На запад от них Мирват; на юг от них море Гурз (Азовське море. – О.Б.); к западу от них сакалибы; на север от них гора Рус... Внутренние болгары

воюют со всеми русами, но занимаются торговлей со всеми теми, кто живет вокруг них» [Minorsky 1937, 160; Худуд ал-'Алем 1930, 30, табл. 38а]. Однак немає жодної інформації про те, що ці приазовські болгары були мусульманами. Вірогідніш за все, зустріти русів у Східному Приазов'ї, у країні болгар, могли самі хозарські мусульмани – «ларісія» (ал-арсіія).

Таким чином, невідале для русів завершення походу можна подати у такій послідовності. Насамперед, зазнавши нищівної поразки у низинах Волги, біля хозарської столиці – Ітиля, залишки русів намагалися втекти на кораблях по відомому їм шляху, щоб досягти переволоки між Волгою і Доном, а звідти через Керченську протоку вийти в безпечне для них Чорне море. «Ларісії», усвідомивши, що їм не наздогнати втікачів, та передбачаючи зворотний маршрут руху русів, послали до переволоки, в область буртасів, гінця з попередженням. Самі ж хозарські мусульмани, являючи собою мобільну кавалерію, рушили на попередження русів в район Північно-Західного Кавказу. Їхній задум був у тому, що на ви-

падок прориву русів з кораблями до Дону на місці переволоки вони спроможні будуть затримати їх у Керченській протоці. На випадок же втечі русів суходолом «ларісії» зможуть зустріти їх у країні болгар, у Східному Приазов'ї. Проте події розвивалися за другим сценарієм.

Так, руси, втікаючи від хозарських мусульман, рушили на своїх кораблях зворотним шляхом спочатку на північ – до місця переволоки. Там вони витягли свої кораблі, щоб перетягнути їх суходолом від правого берега Волги до Дону. Проте у цьому місці вони зазнали нападу з боку буртасів, які проживали там. Кинувши свої кораблі, залишки русів рушили суходолом на південь до місця Керченської протоки, щоб залишити територію Хозарського каганату. Їхній шлях проходив через країну болгар, які жили у Східному Приазов'ї, де їх зустріли зі зброєю в руках спритні «ларісії», які встигли здійснити свій рейд від Нижньої Волги до Північно-Західного Кавказу (мал. 1). Наслідки цієї сутички добре відомі.

Те, що зазначене припущення мас'уді підтверджують слова самого ал-Мас'уді: «Мы же привели это сообщение, чтобы опровергнуть тех, которые утверждают, будто Хазарское море соединяется с Мэотисом (Азовским морем) и через Мэотис и Понт – с Константинопольским проливом. Если бы это было так, русы нашли бы выход, потому что Понт – их море...» [Минорский 1963, 200].

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухались руси проти хозарів і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль (мал. 1). А.П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадує похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше – в 968 р. [Новосельцев 1990, 220]. Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоційно: «И произвели нашествие на все это русы и погубили все, что принадлежало на реке Итиле всем созданиям божим из хазар, болгар и буртасов, и овладели ими...» [Бартольд 1940, 35]. У цій ситуації є сенс звернути увагу на спостереження А.Є. Аліхової, яка вважала, що «у цьому документі надзвичайно ясно сказано, що буртаси та болгары жили неподалік від Ітиля» [Алихова 1949, 53]. Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченому цьому ж походу русів, подано перелік народів, які зазнали нападу

з боку русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: «В это наше время не осталось ничего ни от болгар, ни от буртасов, ни от хазар...» [Бартольд 1940, 35].

У цій ситуації є підстави переглянути положення про локалізацію ріки Буртас. Виходить, якщо у X ст. буртаси проживали на правому березі Волги не лише в її середній течії, а й набагато південніше – у місці найближчого зближення Волги і Дону, то є підстави пов'язати з останніми виникнення назви ріки Буртас, про яку згадує лише ал-Мас'уді. З огляду на існування переволоки між Волгою і Доном, що сприймалася ал-Мас'уді як протока, варто звернути увагу на таке припущення Г.Є. Афанасьєва: «У такому випадку закономірно поставити питання про отождоження р. Буртас із Доном, який в районі м. Калач-на-Дону так близько підходить до Волги, що інформатори Масуді сприймали його за притоку Ітиля. Це отождоження (з урахуванням пам'яток лісостепоного варіанта салтово-маяцької культури в Донецько-Донському межиріччі) достатньо відповідає його опису у творі Масуді як внутрішньої ріки буртасів і як водної артерії, що зв'язує буртасів із хозарами і, відповідно, сприяє розвитку торгівлі» [Афанасьев 1984, 39].

Проте хотілося б трохи поправити Г.Є. Афанасьєва і вважати більш слушною думкою ту, згідно з якою Дон у своїй течії з верхів'їв до місця найбільшого зближення з Волгою називався рікою Буртас не через те, що буртаси жили в його верхів'ях, а навпаки – тому що буртаси жили, за уявленнями ал-Мас'уді або його інформаторів, в його нижній течії. Достатньо нагадати, що ал-Мас'уді назвав Волгу «рікою хозар», тому що хозари мешкали біля гирла цієї великої ріки. Що стосується вказівки ал-Мас'уді про ріку Буртас, згідно з якою «ця ріка виходить з боку країни бургазів (булгар. – *О.Б.*)», то в науці вже давно набула поширення думка, згідно з якою частина болгарів проживала у степах у басейні Дону та Сіверського Дінця і вони являли собою носіїв одного із варіантів салтівської культури – зливківського [Плетнева 1976, 9-19]. Цілком можливо, що це єдина згадка мусульманських авторів про болгар в басейні Дону та Дінця в X ст.

Питання в тому, як тоді ал-Мас'уді називав нижню течію Дону від місця переволоки

ки до гирла. Мусульманський автор подає два варіанти – один без назви, а другий – у стилі традицій античної літератури. Так, при описі подій після 912 р. він зазначив: «вошли в пролив, достигли устья реки (Дону. – О.Б.) и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки» [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168]. Окрім того, ал-Мас'уді для позначення нижньої течії Дону в іншому фрагменті свого твору використав назву часів античності – Танаїс: «Между большими и известными реками, изливающимися в море Понтус, находится одна, называемая Танаис, которая приходит с севера. Берега ее обитаемы многочисленным народом славянским и другими народами, углубленными в северных краях» [Гаркави 1870, 140–141].

Про те, що один із підрозділів буртасів рошташовувався на березі Волги, але неподалік від хозарської столиці Итиля, свідчать деякі інші мусульманські автори. Так, ал-Істахрі (X ст.) та Йакут (XIII ст.) прямо вказували, що немає між хозарами і буртасами іншого народу [Заходер 1962, 232; Туманский 1914, 96]. За словами ал-Істахрі: «Буртасы – народ, соседящий с хазарами, нет между ними и хазарами другого народа; они – люди, расположившиеся вдоль долины Атила» [Караулов 1901, 47, 49; Dunlop 194, 96]. Досить цікаво, що Ібн Русте (X ст.) та ал-Бакрі (XI ст.) зазначають і відстань від хозарів до цих буртасів: «Земля буртасов лежит между Хазарской и Болгарской землями на расстоянии 15 дней пути от первой» [Хвольсон 1869, 19; Куник, Розен 1878,]. Звісно, що тут не йдеться про буртасів, які проживали на правобережжі Середньої Волги, до яких пливати проти течії Волги треба було б не 15 днів, а місяць. Але якщо враховувати, що одна група буртасів проживала біля переволоки між Волгою і Доном, то відстань в 15 днів буде виглядати досить реальною. Навіть у компілятивному джерелі кінця X ст. – персомовному географічному трактаті «Худуд ал-'Алам» – добре підтверджується ця інформація.

* * *

До числа найбільш спірних середньовічних географічних творів належить фарсомовний трактат «Худуд ал-'Алам», складений

наприкінці X ст. невідомим автором, який проживав в Афганістані. Єдиний рукопис цього трактату був придбаний сходознавцем А.Г. Туманським у Бухарі в 1893 р., але, на думку А.П. Новосельцева, він являв собою збережену до наших днів копію, виготовлену в XIII ст. Дослідники оцінили твір як «складну компіляцію», складену з уривків творів попередніх мусульманських географів. Переклад на англійську мову і коментарі цього тексту завершив у 1937 р. В.Ф. Мінорський [Minorsky 1937]. Як відзначили перші дослідники цього твору А.Г. Туманський та В.В. Бартольд, невідомий автор трактату повідомляє про запозичення їм звісток із книг, але не називає жодного зі своїх мусульманських джерел [Туманский 1914, 94–96; Худуд ал-'Алам 1930, 3–32]. Однак В.В. Бартольд, а потім і А.П. Новосельцев навіть назвали попередників автора «Худуд ал-'Алам», чий твір він міг використати: Ібн Хордадбех, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаль, Джейхані, Ібн Русте та ін. [Худуд ал-'Алам 1930, 3–32; Новосельцев 1990, 17–21]. Дослідники схильні були розглядати ті частини твору «Худуд ал-'Алам», де описуються народи Східної Європи і Прикаспію, як одну з версій так званої «Анонімною записки». На підставі цього був зроблений висновок, що автор «Худуд ал-'Алам» не здійснив будь-які подорожі і тому не вніс нічого нового у розвиток середньовічної географії. Однак останнім часом цей песимізм був підданий сумніву Д.С. Мішиним у спеціальній статті, де він відзначив, що «автор, на відміну від багатьох сучасників, аж ніяк не обмежився простим переказом зведень джерел, а намагався осмислити їх, установити між різними даними взаємозв'язок, звести їх у систему» [Мишин 2000, 62–63]. Саме ситуація з використанням у трактаті етнотопонімів «Буртас» і «Барадзас» і дозволяє погодитися з цією думкою.

На особливу увагу заслуговує список народів Східної Європи, наведений у трактаті, де продовжують фігурувати добре відомі етніми – *Сарір, Алан, Хозар, Саклаб, Руси, Маджар, Б-ртас, Кифчак, Гуз*. Однак етнічні найменування – *Хозарські Печеніги, Мірват, В-н-н-д-р, Тюркські Печеніги, Внутрішні Булгари, Барадзас* – у цьому творі з'явилися вперше. Саме ця особливість і дозволяє говорити про те, що автор «Худуд

ал-‘Алам» не лише міг займатися компіляцією здобутків своїх попередників, а й вніс у текст свого твору більш свіжі уявлення про народи південної частини Східної Європи.

Так, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення жителів лівого берега, де раніше були відомі булгари, автор використовував, але вже нетрадиційно, відомий раніше етнонім *Б-ртас*. Щодо локалізації області *Б-ртас* він повідомляє:

سبخن انداز ناحیت برطایس^۴ مشرق و جنوبیش غوزست
ومغربیش رود آتلست وشمالش ناحیت بجنکت

«Слово про область Буртас. Зі сходу і півдня її – Гузи, із заходу – ріка Атиль, з півночі – область Печенігів». Уже сама така локалізація буртасів суперечить даним інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Тиля), а на західному березі ріки. Крім того, викликає певне здивування й інша інформація про область *Б-ртас*:

ومردمان وی مسلمان وایشانرا زبانیس خلسصا ویاذاسارا
مس خوانند خداوند حیمة وخذکاهند وایشان سه گروه
اند بهضولا اشکل بلکار وهمه بایکدیگر بحرب اند
وچون دوشمنی بدید اند

«Люди² її мусульмани. У них мова важка для розуміння. Государя називають Мес³, володіють возами і наметами. Їх три групи: Б-хдула, Аш-к-л, Б-лкар. Усі вони один з одним у війні перебувають, коли ж з'являється який-небудь ворог – один з одним друзі» [Туманский 1914, 95–96; Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38б]. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що дані «Худуд ал-‘Алам» про народ *Б-ртас* у багатьох рисах повторюють інформацію Ібн Русте про волзьких булгар⁴. Що ж стосується інформації про власне «буртасів» більшості середньовічних авторів, то в «Худуд ал-‘Алам» вона співвідноситься з даними про народи області *Барадзас*.

Щодо території барадзасів (власне буртасів) «Худуд ал-‘Алам» повідомляє:

سبخن انداز ناحیت براداسی^۵ ناخیتیسن مشرق وی رود
آتل و جنب وی خزران و مغربیش وندر وشمالش بجنکت

«Слово про область Барадзас. Ця область, зі сходу якої ріка Атель, з півдня її – Хозари, із заходу – В-н-н-д-р, з півночі – Печеніги-Тюрки». Таким чином, є підстави локалізувати частину «барадзасів» не на Середній Волзі, а в степах Волго-Доння,

неподалік від хозарів. Зведення про спосіб життя «барадзасів» також цілком співвідносяться з інформацією попередніх мусульманських авторів про буртасів:

ومردمانی اند کیش غوزیان دارند و خداوند خرکاهند و مردهرا
بسوز اند و اندر طاعت خزریان اند
و خواسه ایشان وست دله است وایشانرا دو ملکست کی
بایکدیگر نیامیزند

«Частина цих людей дотримується релігії Гузів. Володіють наметами. Мертвих спляють. Підкоряються Хозарам. Здобуток їхній – шкіри (?) куниць⁵. У них два царі, котрі один з одним не спілкуються» [Туманский 1914, 95–96; Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38б].

Коментуючи цей пасаж, А.П. Новосельцев дійшов до висновку, що анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» «знайшовши у своїх попередників дві форми назви одного народу буртасів – буртас і бердас... прийняв їх за різні етноніми» [Новосельцев 1990, 18]. Однак етнонім *Б-радзас*, чи *Барадзас*, до кінця X ст. не фігурував у творах попередніх арабо-мусульманських авторів, хоча в Ібн Русте зустрічається схожа форма етноніма – *Б-р-дас* [Хвольсон 1869, 19–21]. На думку Д.С. Мішина, «така графічна різниця виявилася, мабуть, для автора “Худуд ал-‘Алам” нездоланною перешкодою, і в його книзі «буртас» і «б.рдзас» фігурують як різні народи». Крім того, він відзначив, що фрагмент твору ал-Істахрі, інформатора для автора трактату, починається зі слів: «Буртас – назва області» [Мишин 2000, 57].

Однак нам здається, що причиною цієї плутанини стала для автора «Худуд ал-‘Алам» поява зовсім нової інформації, пов'язаної з етнонімом *Барадзас*, що до кінця X ст. не фігурував у творах попередніх арабо-мусульманських авторів. У свій час Б.М. Захoder та В.Ф. Мінорський звернули увагу на різні форми написання етноніма *Буртас* в авторів IX–XI ст. [Захoder 1962, 15; Мінорський 1963, 230; Minorsky 1937, 462]. В.Ф. Мінорський дійшов висновку, що форма *ф.рдās*, представлена в ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Minorsky 1937, 462]. Останнім часом особливо популярною стала гіпотеза, відповідно до якої назва *ф.рдās* було самоназвою східно-європейських аланів-асів. Однак ми маємо в більшості випадків інші форми етноніма, що починаються із приголосного «б», а не «ф».

Це можна пояснити тим, що мусульманські автори могли засвоїти цей етнічний термін з тюркських мов, де відсутній приголосний *ф*, і внаслідок цього етнонім набув вигляду *б.ртїс* чи *б.рдїс*. Цією тюркською мовою має бути мова самих хозарів, про що може свідчити лист хозарського царя Йосипа, який згадує народ *бурт-с* [Коковцов 1932, 98]. У випадку з етнонімом *Барадзас* ми бачимо аналогічну ситуацію, але при цьому зрозуміло, що цей етнонім мав поширення серед іншої тюркомовної групи.

Характерно, що тільки в «Худуд ал-‘Алам» згадані дві групи буртасів-«барадзасів» – степові і лісові. Цього немає в попередників. Традиційно мусульманські автори згадували буртасів на Волзі, або лише поблизу від хозарів (ал-Істахрі, Йакут, Ібн Хаукаль), або по сусідству з волзькими булгарами (Ібн Русте, ал-Бакрі та ін). Виняток можуть становити лише згадані зведення ал-Мас‘уді, який відзначає присутність буртасів не лише на Середній Волзі, а й і біля волока між Доном і Волгою (914 р.). Отже, серед інформаторів автора «Худуд ал-‘Алам» був той, хто мав досить чітке уявлення про розселення буртасів на правому березі Волги, як у нижньому, так і в середньому її пліні. Слід також враховувати, що про «барадзасів» згадав лише один автор «Худуд ал-‘Алам». Отже, появу зведень про носіїв етнотопоніма «Барадзас» варто пов’язувати з тією тюркомовною групою, яка наприкінці X ст., але на нетривалий час, зайняла північні позиції у степах Східної Європи. Цим народом могли бути лише огузи (гузи).

Мусульманські автори повідомляють, що в X ст. володіння гузів були розташовані у степах на схід від Волги. Так, ал-Істахрі повідомляє, що країна гузів розташовується «на землях на захід від Мавваранагра та між хозарами і кимаками, країною карлуків і болгар та кордонами мусульманських держав від Джурджана та Ісбіджаба» [Матеріали по історії туркмен... 1939, 166]. Ал-Мас‘уді повідомляє, що на узбережжі Хозарського (Каспійського. – О.Б.) моря міститься багато пасовищ гузів [Матеріали по історії туркмен... 1939, 166]. Характерно, що ці ж дані підтверджує й анонімний автор «Худуд ал-‘Алам». Про сусідні щодо гузів території у цьому трактаті сказано, що на схід від них розташовані пустеля гузів та міста Трансоксіани, а на південь від них – пустеля уздовж

Каспійського моря, на захід і на північ від них – ріка Атил [Minorsky 1937, 100].

У творах Ібн ал-Асіра і Мирхонда міститься легенда про предка Сельджуків Дукака, який був на службі чи то в хозарського царя, чи то в огузького ябгу. За їхніми даними, син Дукака – Сельджук відокремився і разом зі своїми синами Ізраелем, Микаелем, Юнусом та Мусою повів своє плем’я до низин Сирдар’ї, де вони захопили Бухару і заснували свою державу сельджуків [Матеріали по історії туркмен... 1939, 450–451; Артамонов 1962, 419–420]. Цей факт – залежність огузів від хозар і їхня подальша боротьба з хозарами – знайшли своє відображення у творах інших авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що в середині X ст. огузи виходять із-під контролю хозар і разом з волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність [Константин 1983, 29, 51]. Ібн Міскавейг повідомляє, що в 965 р. тюрки (гузи. – О.Б.) напали на Хозарію [Заходер 1962, 152–157]. Останнє повідомлення дозволяє вважати, що в 965 р. київський князь Святослав погодив свої дії з огузами і вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату. У давньоруських літописах, як відомо, огузи фігурували під назвою «торки». Характерно, що перша згадка про «торків» у давньоруських літописах відноситься вже до 985 р.: «Иде Володимир на болгары с Добрынею, уем своим, в лодьях, а торки берегом приведе на коних, и так победи болгары» [ПВЛ 1950, 59]. Щодо цього повідомлення думки дослідників розділилися. Так, С.О. Плетньова, дотримуючись думки про появу торків-огузів у південноруських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких булгар, а торки-огузи під час цього походу рухалися на північ уздовж лівого берега Волги [Плетнева 1990а, 23]. Академік П.П. Толочко також вважає, що Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію. Але щодо участі в цьому поході торків він зазначив, що «припущення про участь у поході 985 р. саркельських гузів виглядає більш природним, ніж висновок про їхніх нижньоволзьких одноплемінників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів» [Толочко 1999, 80]. Найбільше ж аргументованою виглядає думка А.П. Новосельцева, який вважав, що в 985 р. київ-

ський князь здійснив напад на приазовських болгар, а не на волзьких [Новосельцев 1989, 227]. Отже, торки-огузи мали перебувати поруч із ними.

Саме це може означати, що до кінця X ст. гузи могли заселити звільнені від хозарів степи Волго-Доння і тому їхні володіння після 965 р. повинні були простягатися від степів Приазов'я до Приаралля. Отже, є резон вважати, що свіжу інформацію про дві групи «барадзасів» напередодні або під час катастрофи Хозарського каганату автор «Худуд ал-Алам» одержав безпосередньо від огузів чи від купців, які побували в цей час у володіннях огузів. На користь останнього припущення може свідчити інформація Ібн Фадлана про традиційно дружні відносини між гузами і мусульманськими купцями: «И не может ни один мусульманин проехать через их страну без того, чтобы не сделать кого-либо из них себе другом, у которого он останавливается. Он привозит для него из страны ислама одежды, а для жены его покрывало, немного перца, проса, изюма, орехов. Когда же он прибудет к своему другу, то тот разобьет для него юрту и доставит ему овец сколько может» [Ковалевский 1956, 126-127].

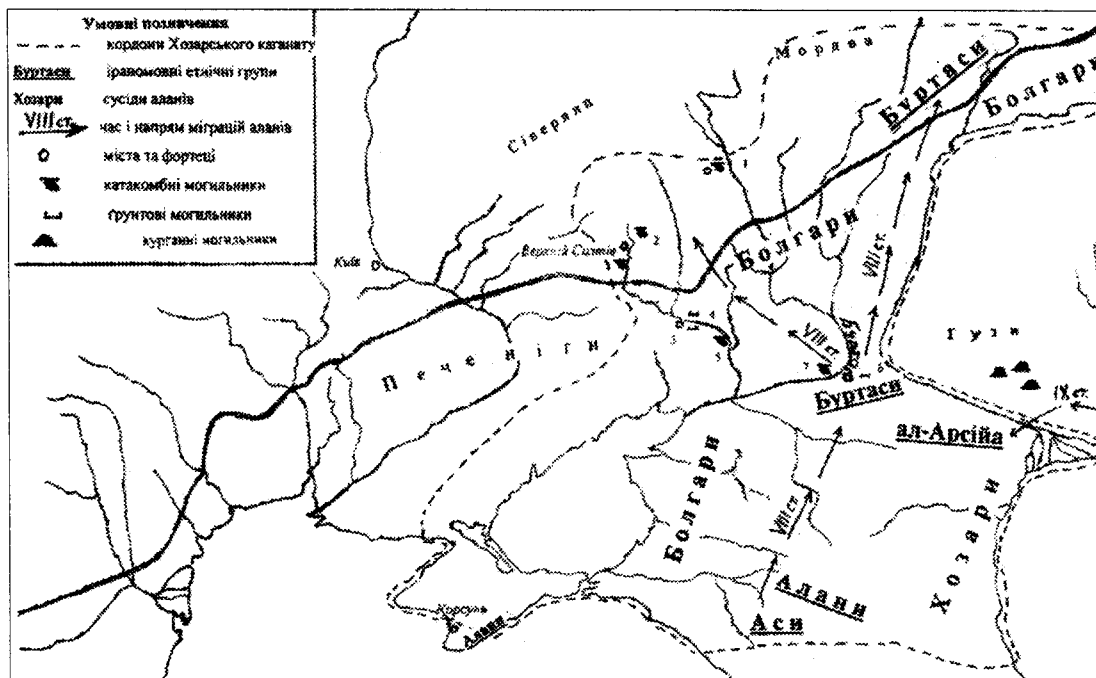
Слід віддати належне анонімному автору трактату «Худуд ал-Алам», який правильно співвідніс дані про «барадзасів» зі зведеннями попередників про буртасів, що і знайшло своє відображення у відповідному розділі трактату.

Причину ж того, що змусило автора «Худуд ал-Алам» назвати волзьких болгар «буртасами», можна пояснити декількома факторами. По-перше, автор трактату побічно дає зрозуміти, що на правобережжі Середньої Волги проживає частина «барадзасів». Отже, перед анонімним автором постало питання, де ж локалізувати область буртасів, про яких так багато писали його попередники. По-друге, в автора «Худуд ал-Алам» уже склалася збалансована система уявлень, відповідно до якої кожен народ поділяється як мінімум на дві частини, кожна з яких займає певне місце в просторі. Варто згадати «тюркських і хозарських печенігів», лісових і степових «барадзасів». По-третє, інформація про булгарів, яких нараховувалося в Східній Європі кілька груп, ставила в глухий кут не одного мусульманського географа (наприклад, ал-Мас'уді).

Так, ал-Мас'уді явно переплутав у своєму «Мурудж аз-Захаб» волзьких, приазовських і дунайських болгар: «Город Бургар стоит на берегу Майтаса... бургарский царь мусульманин... Этот царь совершает походы на Константинополь...» [Минорский 1963, 197].

Автор «Худуд ал-Алам» намагався знайти із цього вихід. Тому для позначення дунайських болгар у трактаті вже був використаний новий етнічний термін *В-н-н-д-р* (який також є присутнім у формі *в-н-н-т-р* у «Розлогії редакції листа Йосипа» [Коковцов 1932, 92], складеній, скоріш за все, на початку II тис.), а для позначення приазовських болгар – «внутрішні болгари». Якщо були «внутрішні болгари», то мали бути і «зовнішні болгари», тобто волзькі. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять дані про традиційну орієнтацію огузів. За даними епосу «Книга мого діда Коркута», огузьке плем'я розділялося на «зовнішніх» і «внутрішніх», з яких перші були розташовані на північний схід від других [Курылев 1964, 2-6]. Крім того, назви морів у малоазійських турків свідчать на користь традиційної північно-західної, а не північної орієнтації огузів: з лівого флангу розташовувалося «Біле» (Середземне) море – Akdeniz, попереду – «Чорне» (Karadeniz), а з тилу – «Червоне» (Kizil Deniz). Це можна пояснити тим, що ще в X ст. головне плем'я огузів було спрямоване лицем перпендикулярно до плину Волги, тобто мало північно-західну орієнтацію. Отже, у використанні терміна «внутрішні болгари», тобто приазовські, слід вбачати також вплив уявлень огузів, оскільки волзькі булгари були розташовані від приазовських саме на північний схід.

Але повідомлення одного з основних інформаторів анонімного автора трактату Ібн Русте про розподіл волзьких булгар на три племені, одне з яких називається власне «б.лкар» [Хвольсон 1869, 19-22], не вписувалося в запропоновану схему розташування народів. За даними Ібн Русте, «Болгаре делятся на три отдела: один отдел зовется Берсула, другой – Эскгель, а третий – Болгар» [Хвольсон 1869, 22]. Тому анонімним автором трактату було враховане повідомлення ал-Балхі та ал-Істахрі. Ал-Балхі, зокрема, повідомляє: «...Буртасы живут рассеяно по берегам Итиля. Буртас – имя страны, также Русь и Хазар...» [Хвольсон

Мал. 2. Розселення ірано- та тюркомовних груп на теренах Хозарського каганату у VIII–X ст.: 1 – Маяцький комплекс; 2 – Дмитрівський катакомбний могильник; 3 – комплекс у с. Маяки на Дініці; 4 – Зливіківський могильник; 5 – Жовте; 6 – Саркел; 7 – Аксай

1869, 73]. Компілятор ал-Балхі та один з інформаторів автора трактату «Худуд ал-‘Алам» ал-Істахрі фактично повторив це повідомлення: «Буртасы племя соседнее с хазарами; между ними и хазарами не живет никакого другого народа; это народ рассеянный по долине реки Итиль. Буртас – имя страны, также Русь и Хазар...» При описі течії Волги – Итиля ал-Істахрі також локалізує буртасів між булгарами і хозарами: «...проходит она через земли Болгар, потом через земли Буртас, пока не впадает в Хазарское море...» [Караулов 1901, 47, 49; Калинина 1990, 35–36]. Отже, три групи волзьких болгар уявлялись автору «Худуд ал-‘Алам» не як три племені, а як окремі групи трьох народів, які проживали не лише на північ від хозар у країні «Буртас», а й в інших місцях Східної Європи. Відповідно до цього назва *Булгар* у трактаті фігурує не лише як етнонім, а й як «місто з невеликою областю, розташованою на березі Итиля». Тому саме воно і було, за уявленнями автора «Худуд ал-‘Алам», столицею болгар у країні Буртас.

Таким чином, представлені в «Худуд ал-‘Алам» зведення про носіїв назв «Буртас» і «Барадзас» дозволяють говорити про перший термін як про традиційний для му-

сульманської географічної літератури, а про другий – як про новий й оригінальний. Появу останнього варто пов’язувати із впливом кочівників-огузів, політичні позиції яких у другій половині X ст. настільки зміцніли, що дозволяли впливати навіть на уявлення мусульманських географів саманідського часу. Саме одночасна присутність у трактаті назв «Буртас» і «Барадзас» змусила автора твору навмисне назвати волзьких болгар «буртасами», а власне буртасів – «барадзасами», що мало відповідати запропонованій автором трактату схемі про розподіл народів на частини, які посідали відведене для них автором «Худуд ал-‘Алам» місце в його моделі простору.

Таким чином, проведений аналіз зведень про буртасів, або барадасів, що містяться у творі ал-Мас‘уді «Мурудж аз-Захаб» та анонімному трактаті «Худуд ал-‘Алам», дозволяє пристати до думки О.О. Тортіки, що «привользька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів» [Тортика 2007, 19]. І справді, найбільш детальні описи буртасів та їхньої країни, що містяться також у творах Ібн Русе [Хвольсон 1969, 19–24], ал-Бакрі [Куник, Розен 1878, 1–63] та багатьох інших

мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині X ст. (якщо враховувати компілятивний характер деяких із цих творів) по сусідству з волзькими булгарами. Таку ж локалізацію буртасів подає у своєму листі хозарський цар Йосип [Коковцов 1932, 98–99]. Проте дані ал-Мас'уді про маршрут походу русів у 913/914 р. до Каспію і звідти [Минорский 1963, 200], «Худуд ал-Алам» [Туманский 1914, 96], Ібн Хаукаля [Бартольд 1940, 35], Істахрі, Йакута та інших мусульманських авторів дозволяють локалізувати у X ст. буртасів також у степах Волзько-Донського межиріччя. Отже, за даними мусульманських джерел, у першій половині X ст. буртаси були розселені принаймні у двох регіонах Хозарського каганату: на правобереж-

жі Середньої Волги; на землях на захід від Волги; у степах Волзько-Донського межиріччя (мал. 2). Тобто виходить, що мусульманські купці під час свого маршруту до Волзької Булгарії мали двічі зустріти буртасів на правому березі Волги: біля переволоки, у місці найбільшого зближення Дону і Волги, та на західному, протилежному від країни волзьких булгар, березі. Саме цей фактор знайшов своє відображення у відомостях про буртасів у творі ал-Мас'уді «Мурудж аз-Захаб» та «барадзасів» анонімого автора «Худуд ал-Алам». Існування двох груп буртасів пояснює, чому деякі мусульманські автори вказували, що буртаси живуть на берегах Ітиля-Волги «розсіяно», та при цьому локалізували буртасів або по сусідству з волзькими булгарами, або ж із хозарами.

¹ У В.Ф. Минорського цей фрагмент має такий вигляд: «В верхней части хазарской реки (Волги. – О.Б.) есть проток (масабб), вливающийся в залив моря Нитас (Понт) – море русов» [Минорский 1963, 196–197].

² У цьому випадку термін مردمان не можна перекладати як «народи», незважаючи на те що «Персидско-русский словарь» за редакцією Ю.О. Рубінчика подає переклад цього слова в однині مردم не інакше як «люди, народ». У той же час множина مردمان також перекладається аналогічним чином – «люди, народ» [Персидско-русский словарь 1970, 492]. Аналогічний переклад терміна مردم в однині подає F. Steingass у своєму «A Comprehensive Persian-English dictionary», де він позначає «man», тобто одну людину [Steingass 1998, 1213].

³ У цьому титулі дуже легко впізнається ім'я відомого царя волзьких булгар «Ал-муш», але без першого складу, що, очевидно, сприймалось автором «Худуд ал-Алам» як артикль.

⁴ Для порівняння можна навести російський переклад цитати із твору Ібн Русте: «Болгаре делятся на три отдела: один зовется Берсула, другой – Энесель, а третий – Болгар» [Хвольсон 1869, 22].

⁵ Є сенс порівняти цю інформацію з повідомленням Ібн Русте про буртасів: «Буртасы имеют верблюдов, рогатый скот и много меду; главное же богатство их состоит в куньих мехах. Одни из Буртасов сожигают покойников, другие хоронят. Земля их обитаема, ровна, а из деревьев чаще всего встречается в ней Хелендж. Занимаются они и земледелием, но главное их богатство составляет мед, меха куньи и мех вообще» [Хвольсон 1869, 21].

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова А.Е. К вопросу о буртасах // *Советская этнография (СЭ)*, 1949, № 1.
 Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
 Артамонов М.И. Предисловие к III тому трудов Волго-Донской археологической экспедиции // *Материалы и исследования по археологии СССР (МИА)*. № 109. Москва, 1963.
 Артамонова О.П. Могильник Саркела – Белой Вежи // *МИА*. №109. Москва, 1963.
 Афанасьев Г.Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // *СЭ*, 1984, № 4.
 Афанасьев Г.Е. Буртасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры (ответ А.Х. Халикову) // *СЭ*, 1985, № 5.
 Афанасьев Г.Е. Буртасы // *Исчезнувшие народы*. Москва, 1988.
 Бартольд В.В. Арабские известия о русах // *Советское востоковедение*. Вып. 1. Москва, 1940.
 Бегунов Ю.К. *Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли»*. Москва – Ленинград, 1965.

- Васильев Б.А.* Проблема буртасов и мордва // **Вопросы этнической истории мордовского народа.** Москва, 1960.
- Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).** Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.
- Вуич Л.Г.* Антропологические характеристики черепов из ранних погребений Саркела // **МИА.** 1963. № 109.
- Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870.
- Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. М. – Иерусалим, 1997.
- Грушевський М.* **Історія України-Руси.** Т. I. Київ, 1991.
- Добродомов И.Г.* Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя – этнос – история.** Москва, 1989.
- Добродомов И.Г.* Мордовское название березы и дерева *халинг* страны буртасов // **Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов.** Т. II. Москва, 1990.
- Заходер Б.Н.* **Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв.** Т. I. Москва, 1962.
- Ипатьевская летопись // **ПСРЛ.** Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Калинина Т.М.* Восточная Европа в представлениях ал-Истахри, Ибн Хаукаля, ал-Масуди (в связи с проблемой буртасов) // **Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов.** Тезисы к межобластной научной конференции 23–27 января 1990 года. Пенза, 1990.
- Караулов Н.А.* Сведения арабских географов IX–X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК).** Вып. 38. Тифлис, 1908.
- Ковалевский А.П.* **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Кокцов П.К.* **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный.* **Об управлении империей.** Москва, 1983.
- Константин Багрянородный.* **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Кузнецов В.А.* **Алания в X–XIII вв.** Орджоникидзе, 1971.
- Кузнецов В.А.* **Очерки истории алан.** Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю.А.* **Аланы по сведениям классических и византийских писателей.** Киев, 1899.
- Куник А., Розен В.* **Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.** Санкт-Петербург, 1878.
- Курьлев В.П.* **Общественный строй огузов по данным эпоса «Деде Коркут»** // VIII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964). Москва, 1964.
- Ал-Мас‘уди.* **Мурудж аз-Захабва ма‘адин ал-джавахир.** Т. I [без м.и.].
- Материалы по истории туркмен и Туркмении.** Т. I. Москва – Ленинград, 1939.
- Минсва Т.М.* **К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным.** Ставрополь, 1971.
- Минорский В.Ф.* **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мишин Д.Е.* Географический свод «Худуд ал-‘Алам» и его сведения о Восточной Европе // **Славяноведение,** 2000, № 2.
- Новосельцев А.П.* **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- ПВЛ 1950.* – **Повесть временных лет** / Под ред. Д.С. Лихачева. Ч. I. Москва – Ленинград, 1950.
- Персидско-русский словарь в двух томах** / Под ред. Ю.А. Рубинчика. Т. II. Москва, 1970.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // **МИА.** № 142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А.* Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // **Плиска-Преслав.**

Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. Т. II. София, 1984.

Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990.

Попов А.И. Буртасы и мордва // **Ученые записки ЛГУ** (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение). Вып. 2. Москва, 1948.

Попов А.И. **Названия народов СССР.** Ленинград, 1973.

Ромашов С.А. Где находилась Черная Болгария? // **Восточная Европа в древности и средневековье.** Спорные проблемы. Москва, 1993.

Савельев П.С. **Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории.** Санкт-Петербург, 1847.

Саханов В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–12 годах // **Известия имп. Археологической комиссии.** Вып. 56. Петроград, 1914.

Толочко П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь.** Киев, 1999.

Тортика А.А. **Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы.** Харьков, 2006.

Туманский А. Буртас и Бердас // **Известия Тифлиских Высших женских курсов.** Кн. 1. Вып. 1. Тифлис, 1914.

Турчанинов Г.Ф. О языке надписей на камнях Маяцкого городища и флягах Новочеркасского музея // **Советская археология,** 1964, № 1.

Турчанинов Г.Ф. **Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы.** Москва, 1971.

Хвольсон Д.А. **Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства.** Санкт-Петербург, 1869.

Худуд ал-'Алем. Рукопись Туманского с введением и указателем В.В. Бартольда. Ленинград, 1930.

Lewicki T. Ze studiow nad zrodłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów // **Slawa Antiqua.** № 12. Poznan, 1965.

Marquart I. **Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge.** Leipzig, 1903.

Minorsky V. **Hudud al-'Alam.** The regions of the World. London – Oxford, 1937.

Steingass F. **A Comprehensive Persian-English dictionary.** Beirut, 1998.